

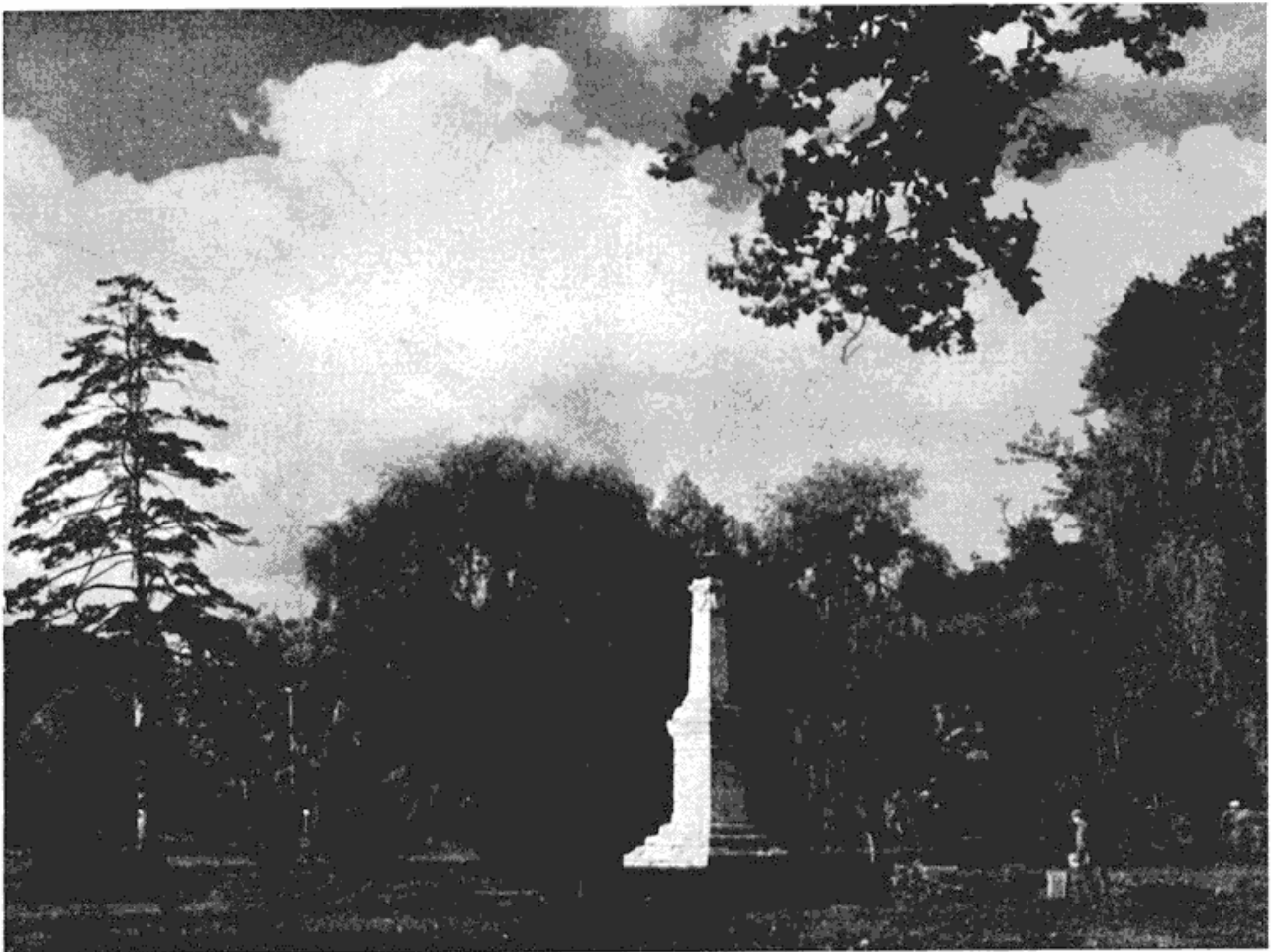
О СПОМЕНИЦИМА БЕОГРАДА

Београд је по својој историји, по хујању живота и догађаја, по људима које је стварао и давао, по материјалној и духовној култури, по својој улози коју данас има, град споменик, херојски град и град хероја, град слободарства и части.

Али Београд не спада у оне градове који су кроз споменике, као одређен вид културе и обележја историје, видно

причали о себи. По споменицима Београд је скроман. Кад гледамо на споменике кроз широку скалу видова споменика (а тако једино и треба гледати), он мало има споменика.

Прелазећи на приказ споменика Београда даћемо га са тог ширег и комплексног гледања на споменике. До сада није било, а и сада још нема, одређеног и чврстог става и плана о споме-

Сл. 1 — Споменик у Топчидеру из 1859 године

Сл. 2 — Доситеј Обрадовић, рад Рудолфа Валдеца, у Универзитетском парку у Београду

ницима које треба подићи у Београду. Није се водила нека шира, културна политика, када је реч о споменицима. Крај свега што је предузимано мало се учинило да ова питања постану у ширем смислу питања културе и да се на њиховом решавању у већој мери активирају, у првом реду, они културни и политички радници који су за то позвани,¹ јер споменици нису само про-

¹ Од ослобођења се на томе радило при Управи за пројектовање НО града Београда. Године 1948 формирана је Комисија за споменике која је начела ова питања и у извесној мери их обрадила, а касније престала са радом. Овај проблем је добио извесно своје место у културној проблематици Београда. И данас постоји при Народном одбору Комисија за

Сл. 3 — Јосиф Панчић, рад Ђорђа Јовановића, у Универзитетском парку у Београду

BLEM одређене уже струке и одређених стручњака, ликовних уметника, у првом реду вајара. Они нису уопште изоловани проблем макоје или макојих струка; они су шире друштвени и опште културни проблем. Зато на њима мора да сарађују како ужи стручњаци (а онда то нису само ликовни уметници већ и архитекти и урбанисти, музеолози, историчари, ратници и тако даље), тако

споменике. Она је, поред осталог, извршила попис постојећих споменика, израдила предлог о уклањању слабих споменика, сарађивала у постављању нових споменика и тако даље. Завод за заштиту историјских споменика НР Србије такође је обавио и обавља своју улогу на територији Београда.

и културни радници: књижевници, политичари, драмски и други уметници.

И данас ми немамо ни неки, бар оријентациони, преглед које и какве споменике треба подићи у Београду. Немамо ни утврђени приоритет подизања споменика, и тако даље.²

У Београду, као и у целој земљи, у пракси је преовладало гледање на споменике само као на скулпторска дела. Све више, пак, продире схватање да споменик може да буде део парка, елеменат у парку, чесма, водоскок, читав парк; споменик може да буде архитектонски објекат: школа, болница, санаторијум, амбуланта, дом културе, позориште, историјски музеј и тако даље. Иако не бројни примери, говоре нам да је и раније било оваквих схватања, истина, она су била само изузетак. „Задужбине“, као споменобјекти, су један од таквих изузетака из предратног периода (Коларчева задужбина). У последње време ова схватања почињу све више да се пробијају кроз праксу.

Спомен музеји су један чешћи вид наше праксе. Такви су музеји: „4. Јула“, „Илегалне штампарије“, и тако даље. Исти такав смисао имају и спомен зграде. Тако је, приликом прославе стопедесетогодишњице Првог српског устанка, Извр-

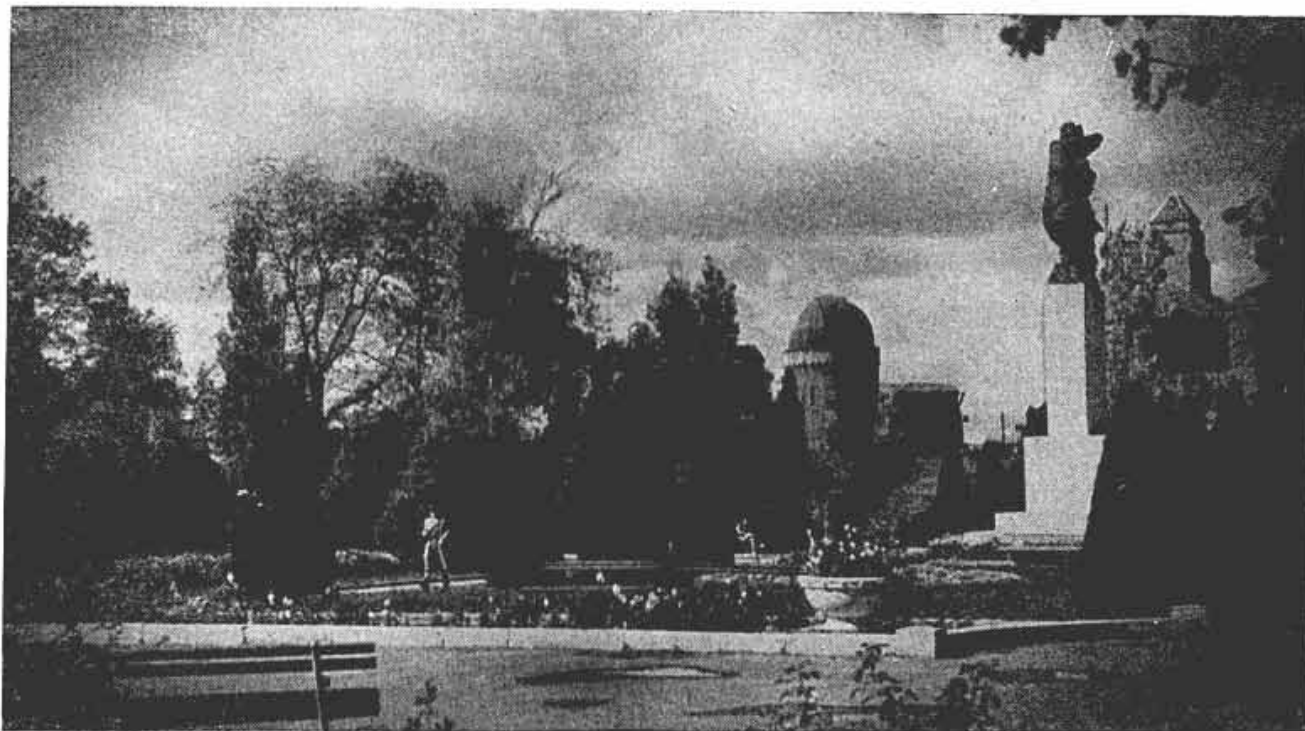
Сл. 4 — Споменик кнеза Михаила Обреновића на Тргу Републике, рад Енрика Пациа

шно веће НР Србије одлучило да се подигне зграда Народне библиотеке у Београду, као споменик Првом устанку. Мислимо да овде треба напоменути да није довољно само назвати један обје-

² Овде се не мисли ни, на какав крути план или непроменљив списак споменика, али сигурно је да треба заузети став хоће ли се, рецимо, у Београду подићи споменик Лењину, Француској Револуцији, или којим људима и догађајима из светске културне историје, из развика науке и научне мисли и тако даље треба подићи споменике, ког вида, на који начин — какве споменике подићи и тако даље. Јесмо ли ми своју југословенску историју систематски претресли са становишта споменика у Београду, а онда: ужу историју Србије; и на крају историју самог Београда. Када

кажемо историја, овом приликом мислимо и на политичку историју и на историју науке и уметности и културе уопште.

Без икакве веће анализе, на први поглед може се рећи да ни у погледу југословенске историје до сада није било неког реда, система и плана у подизању споменика у Београду. Подигнути су, понекад, споменици, ма и најскромнијег вида, мање значајним људима или мање значајним догађајима, углавном, иницијативом појединих друштвених и културних организација, а остали су без овог вида признања многи значајни људи и догађаји.

Сл. 5, 6 и 7 — Споменик захвалности Француској на Калемегдану, рад Ивана Мештровића

кат спомеником. Он треба на известан начин и својом архитектуром и ликовном обрадом да говори о томе да је споменик.

Архитектонски историјски објекти, као значајни историјски културни споменици су такође одређен вид споменика. Ово је нарочито важно баш за Београд, који је због честог рушења доста сиромашан у очуваним архитектонским историјским споменицима, иако је, иначе, у историји познат по квалитетним и врло разноврсним архитектонским објектима.

Колико питање споменика није довољно широко схваћено види се из недовољног схватања са урбанистичке стране. Генерални план Београда га званично и не решава, Урбанистичка служба Београда ни у пракси не прилази питањима споменика довољно студиозно. Београд није, са становишта споменика, урбанистички проанализи-

ран. Нису донети одређени закључци о томе где се могу, и где треба да се подигну, и који споменици. Нелогична је, а свакако и недоследна, пракса да се рецимо иста места предлажу за споменике различите и по врсти и по карактеру, да се на неким местима може, али не мора да подигне споменик.

Урбанистички гледано, извесна места морају да добију споменике, већ и из архитектонско-урбанистичких композиционих разлога.

То све говори само о томе да се није довољно сагледао значај споменика као урбанистичких задатака и проблема, као и то да се споменици нису још схватили као естетско-програмски део урбанистичких планова. Ни један град, па ни Београд, нема неисцрпне урбанистичке могућности за подизањем споменика. Недопустиво је упропастити, да се оштро изразимо, неке од изразито таквих могућности у Београду.

Сл. 8 — Споменик захвалности Француској на Калемегдану, рад Ивана Мештровића

Када говоримо о споменицима у Београду, гледајући са урбанистичке стране, дотакнимо се шире естетске уметничке и декоративне стране у урбанизму. Односно, још одређеније, задржимо се и на објектима првенствено ликовним и декоративним: скулптурама (не у првом реду тематским у смислу споменика) у граду, водоскоцима и другим сличним објектима. И ови објекти треба да буду обухваћени у генералним линијама урбанистичким планом града. Овде бисмо подвукли недовољно вођење рачуна о овој врсти објеката приликом уже урбанистичке разраде и архитектонске обраде појединих градских делова. Можда треба осудити и мишљење, да су ови објекти луксуз и не нарочито потребни.

У даљем излагању задржаћемо се на приказу самих споменика. Почнимо с Калемегданом.

Цео Калемегдан је грандиозан историјски споменик. Вековима су га градили и рушили знојем и оружјем, крвљу и костима, умом и срцем: људи из преисторијског доба, људи бронзаног доба, Келти, Римљани, Хуни, Авари, Словени, Франци, Византинци, Бугари, Мађари, француски и немачки крсташи, Турци, Аустријанци, Срби, Југословени. На ушћу Саве у Дунав он поносно стоји као кљун Београда. Витлали су се догађаји над Београдом, а он и Калемегдан, као неодвојив од њега, више су рушени у тим хујањима историје него грађени.

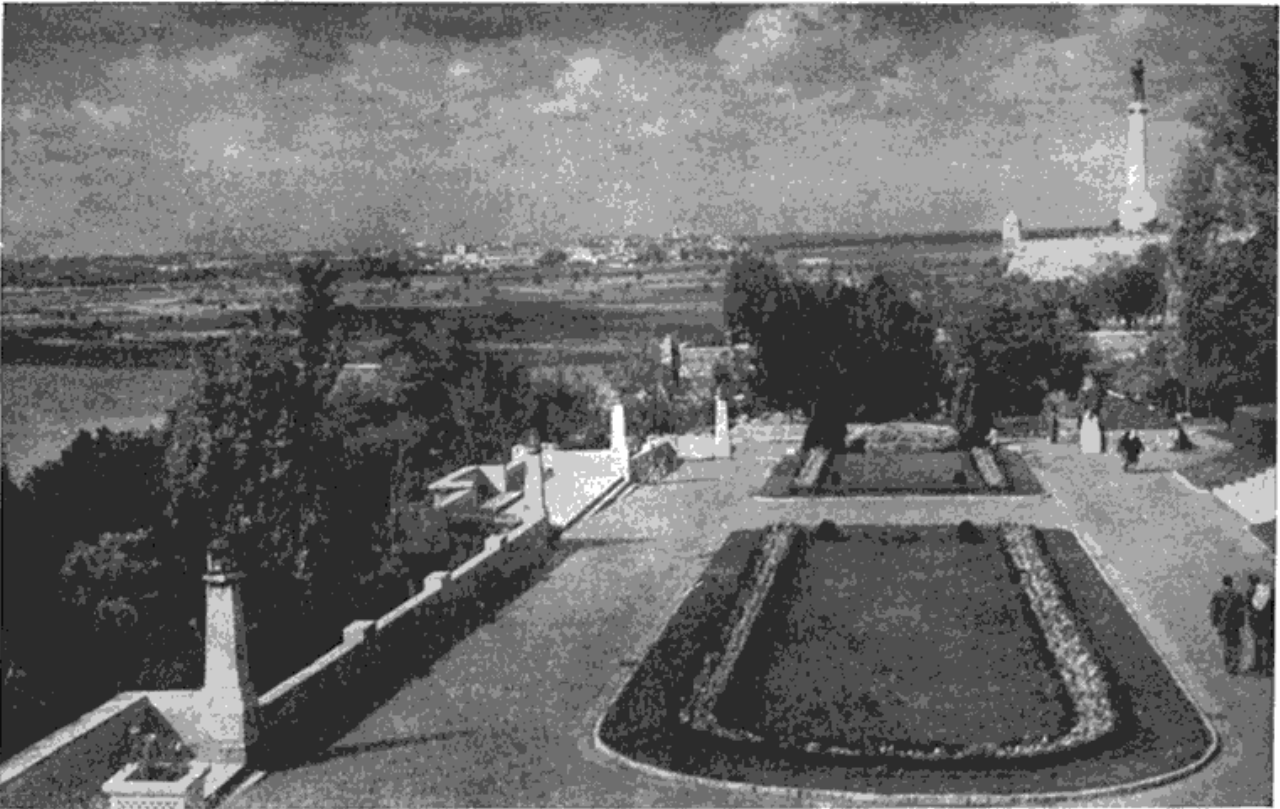
Калемегдану се, као историјском споменику у смислу његовог уређења и заштите, озбиљније пришло тек 1928 године. Отада су чињени знатни напори на његовом уређењу, као парку. У периоду до Другог светског рата подигнут је на Калемегдану, скоро искључиво у парку, већи број спомен-бисти и скулпторских споменика. Тако су подигнуте бисте: Ђури Јакшићу — рад вајара Петра Убавкића, Јанку Веселиновићу — рад вајара Перише Милића, Јовану Гавриловићу — рад вајара Петра Убавкића, Јовану Суботићу — рад вајара Ђорђа Јовановића, Ђури Даничићу — рад вајара Петра Убавкића и Кости

Таушановићу — рад вајара Ђорђа Јовановића, затим уметнички водоскок „Рибар са змијом“ — рад вајара Симе Роксандића. На Калемегдану се налазе и два споменика, оба рада вајара Ивана Мештровића — „Победник“, а у Горњем граду и споменик Француској у парковском делу испред тврђаве.

Од значајних грађевина Калемегдана треба навести Горњу тврђаву и у њој: остатке римског зида, Диздареву капију и Турбе у коме је сахрањен Дамад Али паша и доцније Селим паша и Хасан паша, из Турског периода, Сахаткулу и Римски бунар, који су темељно обновили Аустријанци, из периода аустријске окупације. Затим треба поменути Доњу тврђаву, која је била густо израђено подграђе и у њој Кулу Небојшу, саграђену пре петнаестог века, чији је горњи део президан у осамнаестом веку, средњевековни источни зид, који је штитио подграђе, средњевековну капију, бачену у ваздух 1944 године, и капију на пристаништу, леп, најбоље очувани архитектонски споменик из осамнаестог века, велики барутни магацин и јако оштећен амам и војничку кухињу са краја деветнаестог века.

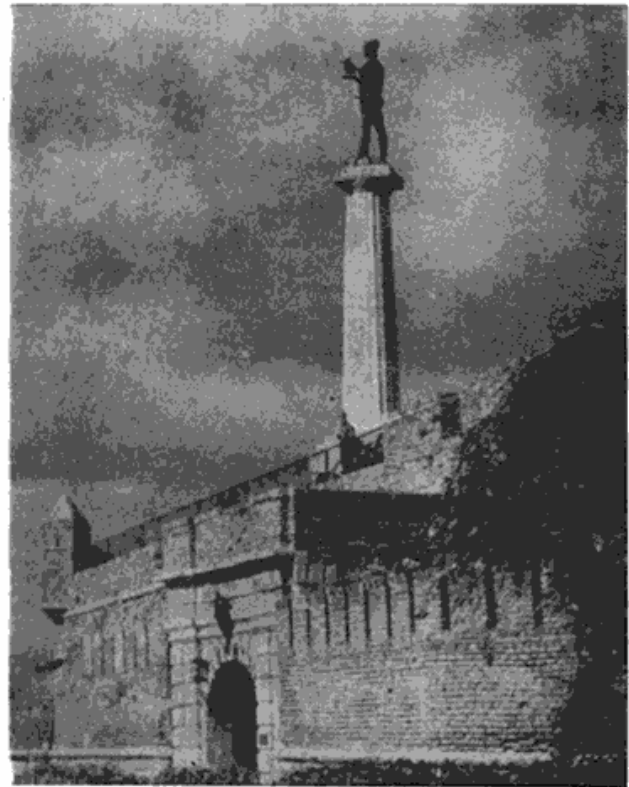
У току Другог светског рата Калемегданска тврђава је много оштећена.

По ослобођењу, 1948 године, београдска тврђава је стављена под заштиту државе и пришло се њеном одржавању, испитивању и уређењу. На Калемегдану је подигнута гробница народних хероја Ивана Милутиновића, Иве-Лоле Рибара и Ђуре Ђаковића. Исто тако су постављене извесне скулптуре — „Уморни борац“ од Томе Росандића, „Партизан и дете“ од Јелене Поповић — на малом Калемегдану. Југословенска народна армија је предала тврђаву Народном одбору града. Тако је завршена једна фаза из историје овога споменика, он је престао и пасивно да војује и постао је само историско-културни споменик и место одмора. Калемегдан је 1952 године проглашен за „Народни парк Калемегдан“. Утврђене су и одговарајуће организационе форме за рад на испитивању, одржавању и уређењу Калемегдана.

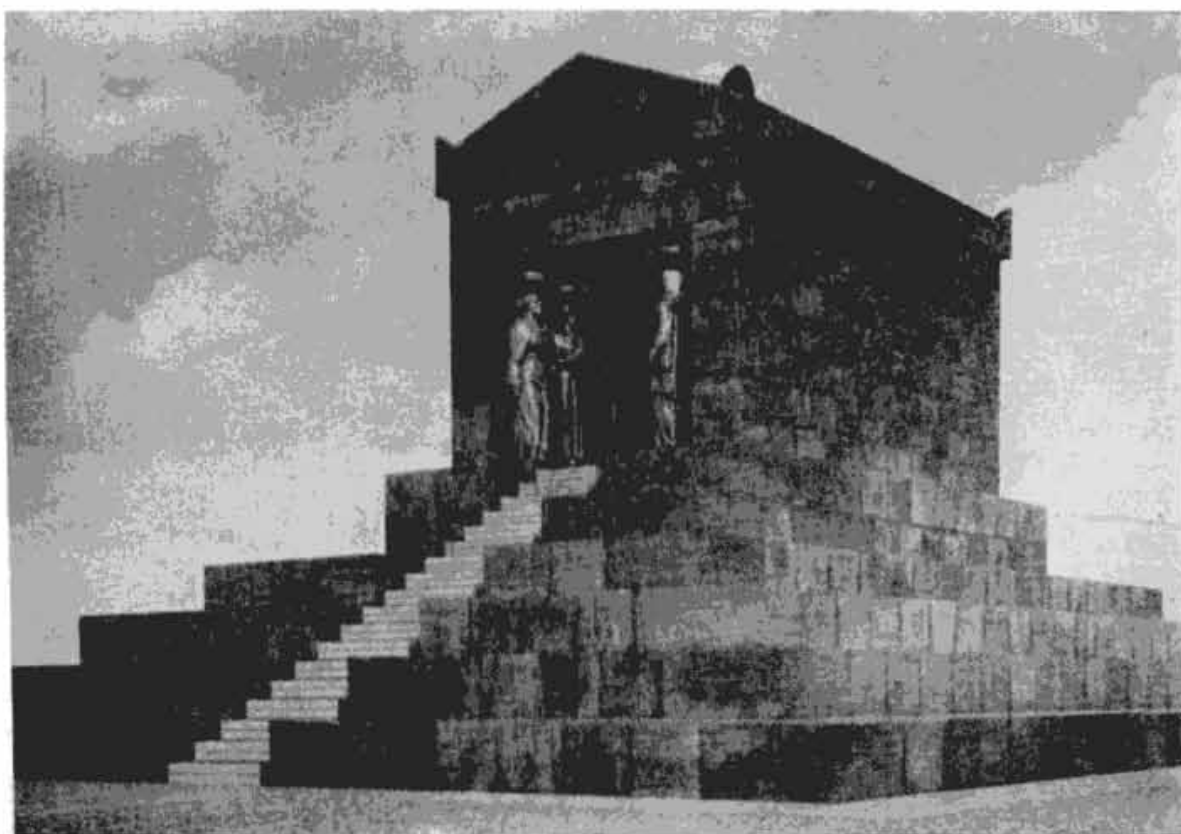
Сл. 9 и 10 — Победник на Калемегдану, рад Ивана Мештровића

Но, тај лепо, значајан и живи споменик још нема неки чвршћи план за уређење. Самим тим отворене су могућности за провлачење мањих или већих грешака, каквих је у његовом уређивању и до сада било, а Калемегдан је споменик, коме ће и будућа поколења као живом споменику додавати свој драгуљ. Без икаквих намера да на овом месту дајемо неке сугестије за шире решење и уређење Калемегдана, указујемо на њега као на још увек највећи и најлепши градски парк, као на дивно шеталиште на обалама Саве и Дунава, указујемо на видике који се отварају са њега на реке, на Нови Београд, Земун, Војводину... указујемо на све оне животне вредности Калемегдана (поред оних историјских о којима смо говорили) за град, за грађане који уживају, разоноде се и који се одмарају, за млад и весело Београд.

Сл. 11 и 12 — Споменик Незнаном јунаку на Авали, рад Ивана Мештровића

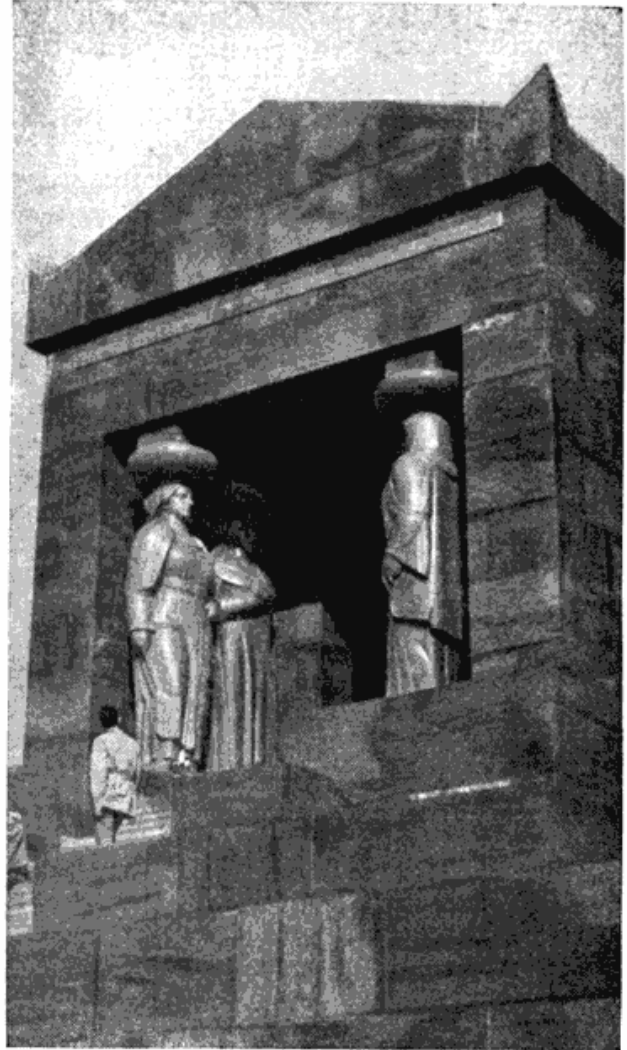

Споменик Незнаном јунаку на Авали. Споменик је откривен 1938 год. на месту остатка Порчиног града. Споменик је рађен по пројектима вајара Ивана Мештровића, у тамном јабланичком граниту. Иако је архитектура споменика, инспирисана Кирусовом гробницом, квалитетна — стварно су на споменику највредније каријатиде, које по идеји (као каријатиде) не би биле опет нешто ново, али су концепиране дубоко народно. То су жене наше земље стилски и вајарски мајсторски решене. По свом деловању, по архитектури, по месту где се налази, по скулптурама и другом, споменик „Незнаном јунаку“ сигурно спада у највеће споменике Београда а и наше земље.

Од изразито скулпторских споменика наводимо још Кнез Михајлов споменик на Тргу Републике, подигнут 1882 године, рад флорентинског вајара Енрика Паци. Даље наводимо: споменик Доситеју Обрадовићу, рад вајара Рудолфа Валдеца, и Јосипу Панчићу, рад вајара Ђорђа Јовановића — оба у Универзитетском парку; спомен чесму звану „Чукур чесма“, рад вајара Симе Росандића, у Добрачиној улици, споменик борцима из 1806 године и спомен биста Ламартину, рад вајара Лојза Долинара — оба у Карађорђевом парку; спомен бисту Милану Ракићу, рад вајара Томе Росандића — постављену на скверу пред Калемегданом; споменик Вуку Караџићу, рад вајара Ђорђа Јовановића у Студентском парку; споменик Војводи Вуку, рад вајара Ђорђа Јовановића на Обилићевом венцу; архитектонске споменике — споменик из 1859 године у Топчидеру, спомен чесму „Милошева чесма“ у Топчидеру, која је била на Теразијама а у Топчидер је пренета приликом уређења Теразија 1911 године и тако даље. Вајарски квалитетне су групе „Играли се коњи врани“ постављене испред Народне скупштине, рад вајара Томе Росандића.

Од више различитих, и сваки за себе лепих, архитектонских изгледа Београда, како их описују многи путописци из разних временских периода, какве можемо наслутити и из извесних црте-

жа и гравира Старог Београда, јер је Београд у својој историји често рушен до темеља и поново грађен — остао је само врло мали број архитектонских историјских споменика. Од тих историјско-архитектонских споменика наводимо: Бајракли џамију, у Јевремовој

Сл. 13 — Детаљ споменика Незнаном јунаку на Авали, рад Ивана Мештровића

улици, подигнуту крајем седамнаестог века, једина џамија остала од десетине којих је било у седамнаестом веку; Шеих-Мустафино турбе, на углу Југовићеве и Вишњићеве улице, подигнуто 1783 године; Доситејев лицеј, у Јевремовој улици, најстарији очувани споменик градске архитектуре у Србији; Са-

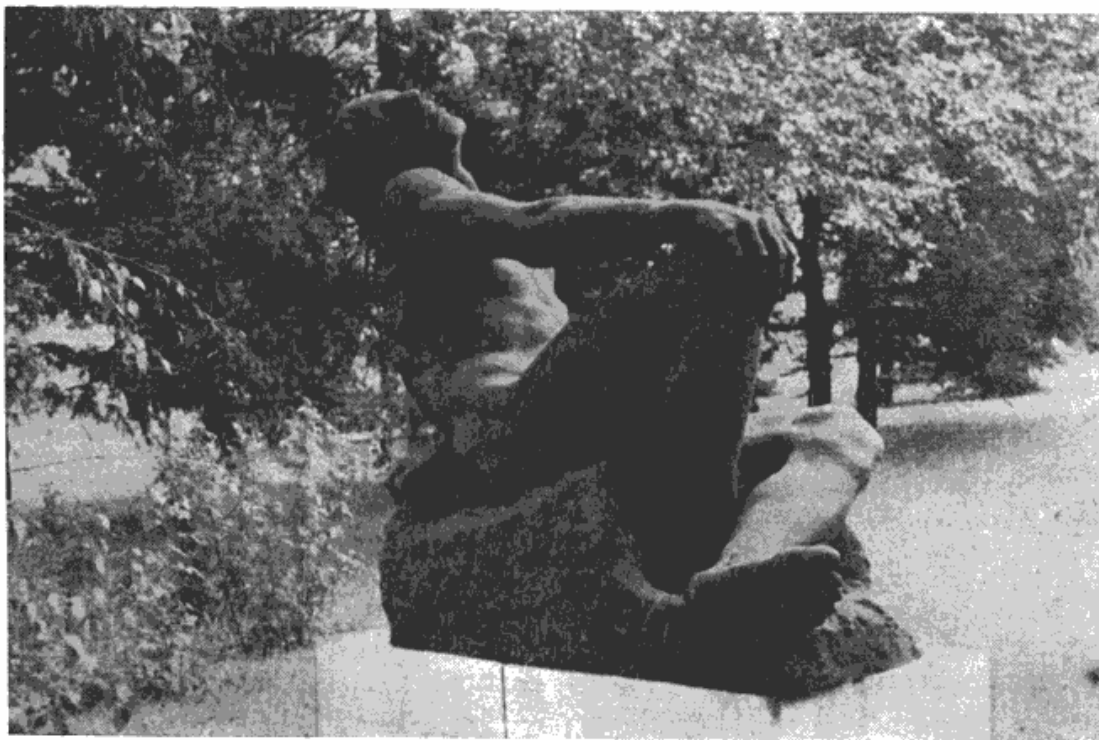
борну цркву, која је почела да се гради 1837 године, а завршена 1845 године, чији је иконостас и слике радио Димитрије Аврамовић; гробови Вука Караџића и Доситеја Обрадовића, који се налазе у порти Саборне цркве; Конак кнегиње Љубице, архитектонски споменик из прве половине деветнаестог века за који је планове израдио Хаџи Никола Живковић; Кнез Милошев амам у Гепратовој улици; Стари Универзитет — „Капетан Мишино здање“ на Студентском тргу, подигнут 1863 године, по пројекту чешког архитекте Јана Неволе; Конак Кнеза Милоша у Топчидеру подигнут 1831 године, по плану Хаџи Николе Живковића; Топчидерску цркву из 1834 године и др.

После ослобођења подигнут је споменик у Јајинцима. За споменик у Јајинцима — а Јајинци су опет једна епопеја наших народа — био је објављен југословенски конкурс. Конкурс није дао задовољавајуће решење. Јајинци чекају своје урбанистичко архитектонско ликовно решење. Сада се поставља на Јајинцима група скулптура „Стрелчање“ од Лојзе Долинара. На Авалском

путу, више као ознака стрелишта Јајинци, постављена је спомен плоча.

Поред већ споменутих спомен музеја (овде указујемо и на скулптуру „Позив на Устанак“ од вајара Војина Бакића постављену испред Музеја „5 Јули“), поменули бисмо болницу „Др. Драгиша Мишовић“ (као спомен објекат). Помињемо и Споменик палим борцима у Народноослободилачком рату, постављен у земунском парку испред зграде Команде ваздухопловства.

Већина осталих вајарских дела постављених у овом периоду су скромнијих димензија, а чешће и скромнијих уметничких вредности. То су скоро увек мање и у смислу оформљења простора претежно декоративне ликовне интервенције. Зато ћемо их углавном набројати без неке одређене групације и класификације: Спомен биста Светозара Марковића у дворишту Универзитетске библиотеке, рад вајара Стеве Боднарова; споменик Васи Чарапићу на скверу на Тргу Републике, рад вајара Радете Станковића; „Рањеник“ у позоришном парку, рад вајара Вање Радауша; „Купачица“ испред Југословенског

Сл. 14 — Уморни борац, рад Томе Росандића на Малом Калемегдану

Сл. 15 и 16 — Скулптуре пред Народном скупштином, рад Томе Росандића

драмског позоришта, рад вајара Бориса Калина; спомен биста Душану Драговићу, рад вајара Стеве Боднарова, и спомен биста Душану Поповићу, рад вајара Олге Јеврић — обе у позоришном парку; „Мајка и дете“ испред дечије клинике, рад вајара Петра Палавичинија; споменик Васи Пелагићу у парку Опсерваторије, рад вајара Мише Поповића; „Обнова“, скулптура од вајара Лојзе Долинара, и „Борба“, скулптура од вајара Сретена Стојановића — обе испред НО VI реона; „Мајка и дете“, рад вајара Дарославе Вијоровић, испред обданишта у Маринковој бари; „У нови живот“, рад вајара Лојзе Долинара, испред Београдског драмског позоришта; „Мајка и дете“, рад вајара Лојзе Долинара, пред зградом дечјих јасала II реона; „Пионири“ у Пионирском граду, рад вајара Милана Бесарабића; споменик палим борцима на Чукарици, рад вајара Стеве Боднарова; спомен биста „Иви-Лоли Рибару“ у Железни-

ку, рад Хранислава Стојановића; спортске скулптуре крај стадиона ЈНА итд.

Посебан вид споменика су гробља. Тако је и са београдским гробљима. То су такозвана: „Ново гробље“, земунско гробље и гробље у Маринковој бари.

Ново гробље је, уствари, скуп неколико посебних целина: гробље изразито верског типа (хришћанско гробље, јеврејско гробље, француско војничко гробље) и гробље бранилаца Београда. Урбанистички третирано београдско гробље је део зелене површине која се од Звездаре, преко гробља, клинасто увлачи у град и повезује се, односно треба да се повеже, са Ташмајданским парком. Уже урбанистички, то је зелена површина специјалног типа, која није у целини чвршће сагледана ни решена, већ се углавном стихијски развијала; уствари, композиционо ова појединачна гробља не чине у обради по решењима једну целину. Зато бих изнео нека мишљења о појединим тим гробљима.

Сл. 17 — Васа Пелагић, рад М. Поповића

„Ново гробље“ по уметничкој вредности тешко би се издвојило од уобичајених гробља у многим другим градовима. У погледу његовог уређења, у правцу савремених гробља, ни у периоду од ослобођења није ништа учињено. Сигурно је да би се ту могло и требало урбанистички озбиљније да интервенише. Интервенције би, поред осталог, требало усмерити и у правцу наглашавања места где су сахрањене значајне личности наших народа међу којима има лепих и светлих имена бораца, културних и политичких радника, уметника; као и у правцу истицања квалитетнијих уметничких творевина, иако су скоро по правилу, слабе или

просечне архитектонске интервенције (за разлику, рецимо, од Љубљанског гробља, где су архитектонске интервенције квалитетне), на овом гробљу има неких квалитетнијих вајарских дела многих наших вајара почев од Ђоке Јовановића па до Томе Росандића и Мештровића. Овде се налази и спомен костурница бораца из Првог светског рата. Као посебна целина је — јеврејско гробље. Оно што на њему треба истаћи то је квалитетни споменик Јеврејским жртвама, рад архитекте Б. Богдановића.

Посебна целина је гробље бораца за ослобођење Београда 1944 године. О њему се осим о порталном делу просечног квалитета може говорити, као о новом успелом виду нашег гледања на спомен гробља. Спомен гробља нису исто што и гробља у религиозном смислу. То нису мистични споменици који човека и његову психу вуку назад. Она садрже пошту али и ведрину и опти-

Сл. 18 — Позив на Устанак, рад Војина Бакића, испред Музеја »4. Јули«

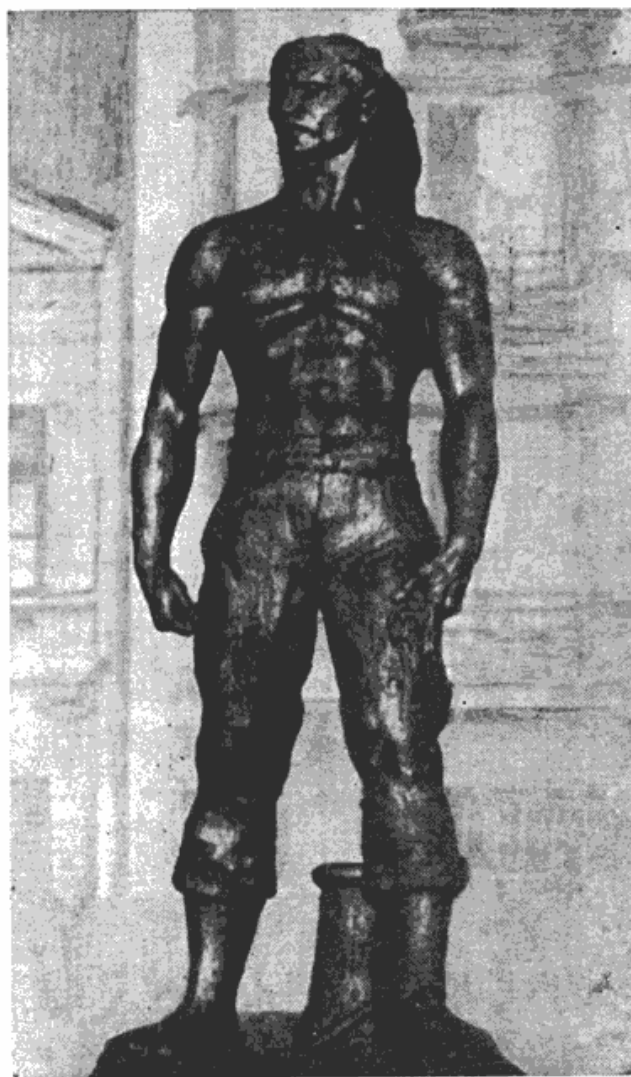
мизам. Међутим, разне религије су столећима, преко највећих уметничких умова, стварале своје форме изражавања (говоримо само о формама, уметничким изразима, не улазећи у садржину ствари) па није лако за слична питања (гробља), по другим новим гледањима, преко ноћи наћи нова средства изражавања, нове форме уметничког језика. Ово треба истаћи баш зато да бисмо рачунали и са том тешкоћом при раду на реконструкцији и уређењу београдског гробља.

Аутори гробља — ослободилаца Београда 1944 године — пројектант арх. Б. Бон, пројектант озелењавања арх. Крстић и скулптор Р. Станковић, мислимо да су умногоме успели у реализацији оваквих схватања.

Ако бисмо свему овоме додали још коју реч о културно-уметничкој и идејно-политичкој васпитној улози споменика, мислимо да ће бити још јаснији

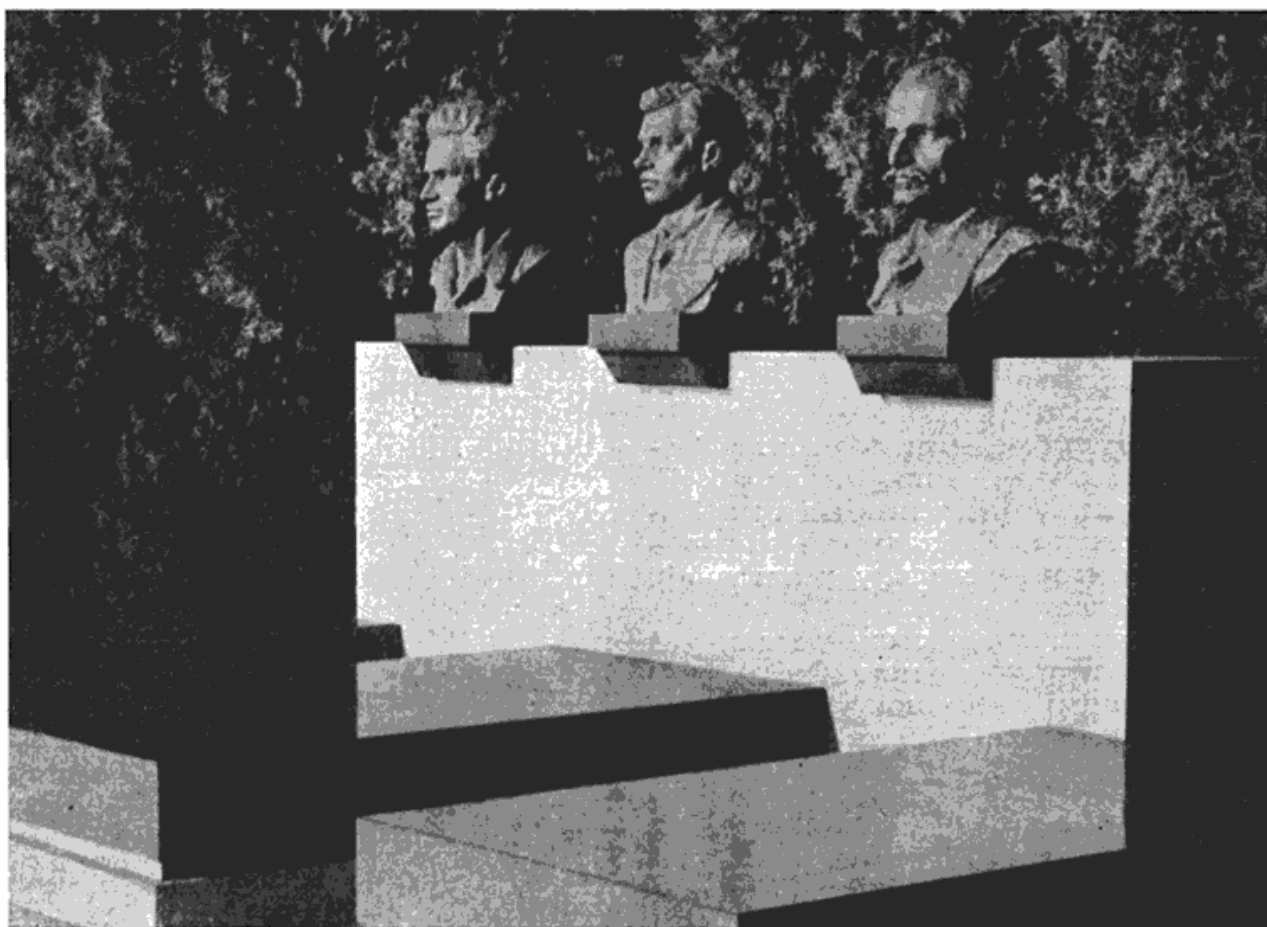
Сл. 19 — Рањеник, рад Вање Радауша, у парку Југословенског драмског позоришта

Сл. 20 — Обалски радник, рад Р. Станковића

значај даљег рада на подизању споменика у Београду. Не бисмо наводили познате мисли о овоме. Истакли бисмо само да не треба сметнути с ума оно свакодневно дејство које споменици врше на психу и на ум, на естетско васпитање и на ликовно осећање људи, а ово још више подвлачимо када је реч о деци и омладини.

У фази припрема налазе се неколико споменика. Њихово подизање значеће озбиљније и крупније кораке у обогаћивању Београда са споменицима. Приликом преношења посмртних остатака Димитрија Туцовића у Београд донета је одлука да се на Тргу Димитрија Туцовића подигне споменик Ди-

Сл. 21 — Гробница Народних хероја Ивана Милутиновића, Иве-Лоле Рибара и Ђуре Ђаковића на Калемегдану, рад Стевана Боднарова

митрију Туцовићу. (Привремено је једном бистом само обележено место где су сахрањени остаци Димитрија Туцовића). Такође постоји одлука о подизању споменика Његошу. У припреми је распис за конкурс за споменик Партизану борцу на Звездари који ће се подићи у оквиру југословенске акције обележавања и уређивања историјских места из Народноослободилачке борбе. У оквиру исте акције треба да се подигне и споменик Омладини — борцу. У току је конкурс за споменик Марксу и Енгелсу на Тргу Маркса и Енгелса, расписан као архитектонско-урбанистички и ликовни проблем, а споменик треба да изрази захвалност народа социјалистичке Југославије оснивачима

модерног социјализма. Подићи ће се споменик Борису Кидричу и тако даље.

*

Ово је део посла на споменицима Београда који се обавља и који ће се обављати, јер је Београд кроз прошла поколења и његове нове генерације — исковао славну и часну прошлост и садашњост. Обележити ту прошлост, допунити је са обележавањем звездане прошлости човечанства, задатак је како наше генерације тако и будућих поколења. Лепа је то улога додељена, частан је то посао ликовно-уметнички цртати оно што је стварано крвљу, знојем, умом и срцем — потстрек је то за нове генерације, да наставе и допуне оно што су наследиле.

LES MONUMENTS DE BELGRADE

B. STOJANOVIC

Cet article constate que Belgrade, étant donné son passé historique, ses gens, son rôle actuel, est la ville-monument. Pourtant Belgrade n'est pas une de ces villes qui se reflètent dans leurs monuments, il en a peu.

Il n'y avait pas jusqu'à présent, et il n'y a toujours pas, de plan précis et solide de construction des monuments.

L'article souligne ensuite que les monuments étaient considérés jusqu'à présent d'un point de vue relativement restreint, mais qu'une conception saine de la diversité des monuments se fait de plus en plus fréquente.

Partant d'un point de vue large on présente les monuments de Belgrade: Kalemegdan, monuments historiques dans le domaine de l'architecture, de la sculpture, monuments

commémoratifs etc. Cette revue des monuments distingue deux époques: jusqu'à la libération et après la libération. Enfin, l'article parle des monuments qui vont être élevés dans un avenir prochain en constatant que leur construction représentera une contribution considérable à l'enrichissement de Belgrade dans ce domaine. Ainsi par exemple lors du transfert des ossements de Dimitrije Tucović il a été décidé d'ériger un monument à Tucović sur la place qui porte son nom. Un monument à Njegoš est également prévu. Plusieurs monuments seront élevés dans le cadre de l'activité du Comité yougoslave pour l'arrangement des endroits historiques de la Lutte Libératrice. Le concours pour le monument à Marx et Engels, destiné à la place portant leur nom, est déjà en cours. Ce concours pose un problème complexe relevant aussi bien de l'architecture et de l'urbanisme que de la sculpture. Ce monument doit être l'expression de la reconnaissance des peuples de la Yougoslavie socialiste aux fondateurs du socialisme moderne.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Le monument à Topčider de 1859
- Fig. 2 — Dositej Obradović, par Rudolf Valdec
- Fig. 3 — Josif Pančić, par Djordje Jovanović
- Fig. 4 — Monument du Prince Mihailo Obrenović, par Enrico Pazzi
- Fig. 5, 6 et 7 — Monument de Reconnaissance à la France, par Ivan Meštrović
- Fig. 8 — Détail du monument de Reconnaissance à la France, par Ivan Meštrović
- Fig. 9 et 10 — «Le Vainqueur» au Kalemegdan, par Ivan Meštrović
- Fig. 11 et 12 — Monument du Soldat Inconnu à Avala, par Ivan Meštrović
- Fig. 13 — Détail du monument du Soldat Inconnu à Avala, par Ivan Meštrović
- Fig. 14 — «Le combattant las» au Petit Kalemegdan, par Toma Rosandić
- Fig. 15 et 16 — Sculptures devant le Parlement, par Toma Rosandić
- Fig. 17 — Vasa Pelagić, par Miodrag Popović
- Fig. 18 — «L'appel aux armes», par Vojin Bakić
- Fig. 19 — «Le blessé», par Vanja Radauš
- Fig. 20 — Le docker, par Radeta Stanković
- Fig. 21 — Tombeau des héros nationaux Ivan Milutinović, Ivo-Lola Ribar et Djura Djaković, par Stevan Bodnarov
- Fig. 22 — Buste d'Ivo-Lola Ribar à Železnik, par Hranislav Stojanović

Сл. 22 — Спомен биста Иви-Лоли Рибару у Железнику, рад Хранислава Стојановића